

КНИГОЗНАВСТВО

УДК 003.347:930.1

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ГОТИЧНОГО ПИСЬМА

Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека,
вул. Драгоманова, 17, м. Львів, 79601, Україна, тел. (032) 261-35-97

Проаналізовано і систематизовано існуючі гіпотези походження готичного письма у західноєвропейській і російській історіографії, а також подано позицію автора щодо цієї проблеми, оскільки питання походження є важливим для з'ясування локальних особливостей, шкіль і традицій у подальшій графічній еволюції цього типу латинського письма.

Ключові слова: готичне письмо, каролінзький мінускул, графічна трансформація.

В історіографії вже склалася певна наукова традиція, коли під час дослідження готичного письма (книжкового, курсивного) палеографи намагаються розв'язати проблему його походження, оскільки це має важливе значення для простеження подальших графічних трансформацій дукту і морфології готичного письма. З'ясування підставових концепцій походження готичного письма не дозволило виявити єдиного комплексного підходу до цього непростого явища. Спроба ж систематизувати стан дослідження проблеми видається можливою у наступній версії.

Готичне письмо – тип латинського письма, який витворився у рукописній традиції латинського Заходу на межі XI–XII ст., характерними рисами якого були: поява чергування волосних ліній і натисків, що склали враження зламу або рельєфу, витягування літер вгору, штрихи, тісне розміщення літер і часте їх злиття¹. Найповніше визначення готичного письма дала Т. В. Луїзова, тому наше визначення переважно ґрунтується на її висновках. Ці особливості зумовили назву для самого типу письма – “*fractura*”, “*écriture brisée*” (ламане письмо)², “*lettre de forme*” (літера уформована) або “*littera gallica*” (назва вказувала на французьке походження готичного письма)³.

Сам термін “готичне письмо” історично необґрунтований, хоча й залишається широко вживаним, він є результатом певного непорозуміння. Термін виник у колі італійських гуманістів у XV ст., які так називали письмо докаролінзького періоду⁴, зокрема північноіталійське (лангобардське)⁵. Пізніше термін “готичний” фактично став синонімом до “варварського”, середньовічного. У XVIII ст. він поширився на архітектуру, мистецтво і письмо “готичної епохи” XIII–XV ст. Учені Конгреґації

¹ Романова В. Л. Рукописная книга и готическое письмо во Франции в XIII–XIV вв. По материалам собрания рукописных книг Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Москва, 1975. – С. 20.

² Добиаш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского средневековья. Научное наследие. – Москва, 1987. – С. 106.

³ Szanto T. Pismo i styl. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. – S. 44.

⁴ Люблинская А. Д. Латинская палеография. – Москва, 1969. – С. 92.

⁵ Романова В. Л. Рукописная книга и готическое письмо во Франции в XIII–XIV вв. ... – С. 8.

св. Мавра – Р. П. Тассен і Ш. Ф. Тустен – зберегли й утвердили цей термін у своїх трактатах із дипломатики.

Проблемним і надалі залишається походження готичного письма. Існуючі концепції можна поділити на три умовні групи: історично-еволюційну, культурно-соціологічну і синтетичного підходу.

До історично-еволюційної групи⁶, зачинателями якої вважаються Д. Папebroх й Ж. Мабільон, можна віднести теорії Ж. Буссара, Т. В. Луїзової, Л. І. Кісельової, В. Л. Романової, Г. Фрідріха, А. Гушави, П. Леманна, Г. Ферстера, О. Мазал, Й. Кірхнера, Дж. Брауна, Ж. Стіеннона, Ш. Пєрра, Г. Дєлїча.

А. Гушава не вказував жодних передумов і обставин генези готичного письма, зауваживши тенденцію до зламу літер в англосаксонському мінускулї (Беда, “*Martyrologium roeticum*”, 811–814 pp.), а також в монтекассїнсько-беневентанському (далі – беневентанське), починаючи з X ст. і, особливо, в XI ст. Графічною основою виникнення готики став північно-французький римський стиль (тобто каролінзький мінускул)⁷.

Г. Ферстер не виходив за межі аналізу графічного прототипу готики – каролінзького мінускула, ствердивши витягнутість прямих ліній у формах літер готичного мінускула на протигагу заокругленим елементам першого⁸. П. Леманн розглядав проблему генези готичного письма в Італії, показавши його співіснування з беневентанською писемністю (*Schrifttum*). Утворення готичного італійського письма, на перший погляд, було “проконтрольоване” південно-італійським беневентанським письмом⁹. Й. Кірхнер висловив подібне припущення про графічні впливи беневентанського письма на ротунду (вид готичного письма)¹⁰, а час виникнення готики датував XI ст., прив’язуючи цей процес до теренів Північної Франції, де в рукописах витворився оригінальний тип письма – гратчасте (*Gitterschrift*)¹¹, мабуть, маючи на увазі готичну текстуру. Він говорить про зародження готичного письма паралельно з французькою архітектурою – королівська усипальниця в Сен-Денї і катедральний собор Нотр Дам в Парижі¹², не заперечуючи певного зв’язку між цими явищами. Австрійський палеограф О. Мазаль наголосив на еволюційній складовій генези готичного письма, виділяючи перехідний період від каролінзького мінускула до готики з кількома етапами еволюції, а не революції (“*nicht etwa um eine Revolution*”), що призвело до формування штучного новотвору – готичного письма¹³. В. Семкович зауважив, що процес “ламання” і загострення елементів літер у Північній Франції та Фландрії почався ще в IX ст., автор гіпотетично пов’язував ці зміни із впливами франко-саксонського письма. Регіоном витворення готичного стилю, а відтак і самого письма, він вважав Північну Францію¹⁴. Чеський палеограф Г. Фрідріх відносив появу готичного письма до XII ст.,

⁶ *Kürbisówna B.* Rec.: Scriptura Latina libraria a seculo primo usque ad finem medii aevi LXXVII imaginibus illustrate cura Joachimi Kirchner, Monachii 1955 // *Studia Zródłoznawcze. Commentationes.* – Poznań, 1958. – Т. III. – S. 276.

⁷ *Húščava A.* Dejiny a vývoj nášho pisma. – Bratislava, 1951. – S. 205, 229.

⁸ *Foerster H.* Abriss der lateinischen Paläographie. – Bern, 1949. – S. 178.

⁹ *Ibidem.* – S. 181.

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Kirchner J.* Ausgewählte aufsätze. Aus Paläographie, Handschriftenkunde, Zeitschriftwesen und Geistesgeschichte. Zum 80. Geburtstag des Verfassers am 22 August 1970 herausgegeben vom Verlag Anton Hiersemann. – Stuttgart, 1970. – S. 78.

¹² *Ibidem.* – S. 78.

¹³ *Mazal O.* Buchkunst der Gotik. – Graz, 1975. – S. 23–24.

¹⁴ *Semkowicz W.* Paleografia łacińska. – Kraków, 2002. – S. 313.

а остаточне розповсюдження – до XIII ст., справедливо полемізуючи з твердженням, що появу цього типу письма часто подавали як занепад мінускульної форми¹⁵.

Проте найґрунтовніше розробляла цю проблему Т. В. Луїзова. Проблемі походження готичного письма вона присвятила дисертаційне дослідження і низку публікацій¹⁶. Причини виникнення готичного письма вона вбачала в соціально-економічних умовах у Європі XI–XII ст., змінах у техніці письма (пташине перо замінило калам). Зміни письма проходили поступово, у три етапи: перехідний (20–80-ті роки XI ст.), ранньготичний (80-ті роки XI ст. – 30-ті роки XII ст.), готичний (30–40-ті роки XII ст.)¹⁷.

Тезу про зміни в каролінзькому мінускулі, пов'язані зі змінами у техніці письма, зокрема у способі заточки пера, вперше висунув О. Гурм¹⁸, а розвинув Ж. Буссар¹⁹. Він відкинув “мистецьку” концепцію генези готичного письма, віддаючи перевагу “революційному” фактору – зміні заточки пера²⁰. Аналізуючи національні типи письма: ломбардське, беневентанське й вестготське, він ствердив, що вони так і не еволюціонували в напрямку готики, а гострий ламаний дукт був властивий англосаксонському письму, що в поєднанні з елементами, витвореними на континенті, зокрема у Франції, дало початок готичним формам²¹. Тези Т. В. Луїзової і частково Ж. Буссара підтримали інші представники Санкт-петербурзької школи латинської палеографії – О. Д. Люблінська²², Л. І. Кісельова²³, В. Л. Романова (яка зазначила, що формування стилістичних особливостей готичного письма завершується до XIII ст.²⁴). Американський палеограф Дж. Браун, як і Т. В. Луїзова, виділяє у процесі формування готики “протоготичну” фазу (кінець XI – кінець XII ст.), початок якої виводить з теренів Англії і частин Північної

¹⁵ Friedrich G. Učebna kniha Paleografie Latinské. – Praha, 1898. – S. 152, 154.

¹⁶ Луїзова Т. В. Об исторических условиях возникновения готического письма // Средние века. – Москва, 1954. – Вып. V. – С. 269–286; див. також: Kürbisówna B. Rec.: Луїзова Т. В. Об исторических условиях возникновения готического письма... // Studia Źródłoznawcze. Commentationes. – Warszawa, 1957. – Т. I. – S. 300.

¹⁷ Киселева Л. И. Школа латинской палеографии в Санкт-Петербургском университете // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего Нового времени / Под ред. Г. Е. Лебедевой. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 34; Луїзова Т. В. Об исторических условиях возникновения готического письма...; Романова В. Л. Рукописная книга и готическое письмо во Франции... – С. 20.

¹⁸ Hurm O. Schriftform und Schreibwerkzeug. Die Handhabung der Schreibwerkzeuge und ihr Formbildender einfluss auf die Antiqua bis zum einsetzen der Gotik. – Wien, 1928. – S. 9, 105.

¹⁹ Kürbisówna B. Rec.: Boussard J. Les influences insulaires dans la formation de l'écriture gothique, Scriptorium. Bruxelles. 1951. T. V. S. 238–264 // Studia Źródłoznawcze. Commentationes. – Warszawa, 1957. – Т. I. – S. 300.

²⁰ Boussard J. Les influences insulaires dans la formation de l'écriture gothique // Scriptorium (Revue internationale des etades relatives aux manuscrits). – Bruxelles, 1951. – Т. V, fasc. 2. – S. 240.

²¹ Boussard J. Les influences insulaires... – S. 238–242. Польська дослідниця Б. Кюрбісувна не підтримала тезу Ж. Буссара про генеральне значення впливу англосаксонського письма, див.: Kürbisówna B. Rec.: Boussard J. Les influences... – S. 300.

²² Люблінская А. Д. Латинская палеография. – Москва, 1969. – С. 94–101.

²³ Киселева Л. И. Школа латинской палеографии в Санкт-Петербургском университете... – С. 34–35; Её же. Готический курсив XIII–XV вв. – Ленинград, 1974. – С. 34. Розвиваючи твердження О. А. Добіаш-Рожественської, вона стверджує, що останні вдосконалення готичного письма пройшли в XIV ст., див.: Киселева Л. И. О происхождении готического курсива // Средние века. – Москва, 1964. – Вып. 26. – С. 33.

²⁴ Киселева Л. И. Школа латинской палеографии... – С. 35; див. також: Романова В. Л. К вопросу о номенклатуре так называемого готического письма рукописных книг XIII–XV вв. // Средние века. – Москва, 1963. – Вып. 23. – С. 43–44; Её же. Книжное готическое письмо во Франции в XIII – начале XIV вв. (по материалам рукописного собрания ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина) // Средние века. – Москва, 1966. – Вып. 29. – С. 228–253; Её же. Рукописная книга – ценный памятник средневековой городской культуры (Об особенностях книжного оформления во Франции в XIII–XIV вв.) // Европа в Средние века: экономика, политика, культура. – Москва, 1972. – С. 310–328; Её же. Рукописная книга и готическое письмо во Франции... – С. 20.

Франції. Процес проходив на основі каролінзького мінускула, інкорпорованого англосаксонським, і адаптованого для вжитку в англійських скрипторіях²⁵. Ж. Стієннон вважає готичне письмо перехідним типом каролінзького мінускула, який пройшов три етапи: класичний, готизацію і готичний²⁶. Злам форм і тенденцію до вертикалей він вважає головним аспектом цього письма, наголошуючи, що це була невдала спроба наближення графічних елементів до готичної нави²⁷. Водночас він розглядає інший палеографічний феномен – прискорення процесу трансформації каролінзького мінускула у готичне письмо²⁸. Ш. Перра, на відміну від Ж. Стієннона, веде мову не про асиміляційний процес, а про нові перетворення старого книжкового мінускула, що завершилися тріумфом для цілої Західної Європи. Він називає два регіони – Північну Францію і Нормандію, де проходили згадані зміни письма. Нові перетворення (нові графічні процеси) йшли з теренів Англії, що відобразилося у скісній заточці пера (*taille oblique de la plume*)²⁹. Ці графічні зміни він пов'язує із захопленням Англії Вільгельмом Завойовником і, відповідно, з англосаксонськими впливами, які ще раніше були помітні на теренах Німеччини³⁰. Г. Деліч вважав, що готичне письмо з'являється в окремих регіонах Європи у XII ст. паралельно з існуючим каролінзьким мінускулом (каролінзько-римські елементи). Остаточна зміна письма, на його думку, відбувалася у XIII ст., коли від округлих форм літер майже нічого не залишилося. Стрільчаті форми в архітектурі і на письмі фактично “приходять до єдиновладдя”³¹.

Культурно-соціологічну групу представляють теорії О. А. Добіаш-Рождественської, І. Хайналя, Ф. Функе, Р. Марішала, Б. Кюрбісувни, Ж. Жоржа. Засновниця санкт-петербурзької школи латинської палеографії О. А. Добіаш-Рождественська висловила гіпотезу про походження готичного письма від монтекассінського (монтекассінсько-бенеვენтанського, бенеვენтанського), обґрунтовуючи своє твердження тісними культурними контактами між Італією та Францією в XI–XIII ст.³² Починаючи з цього, санкт-петербурзька школа латинської палеографії зробила вагомий внесок до з'ясування проблеми походження готичного письма.

Ф. Функе пов'язує виникнення готичного письма з каролінзьким мінускулом, зазначаючи, що він проіснував (під час неминучих перетворень своєї морфології) до кінця XII ст., а тоді цілком поступився готичному письму. Цю “поступку” дослідник пов'язав із поширенням з Північної Франції готичного стилю, який охопив також і письмо³³. Р. Марішаль охарактеризував готику як простий варіант стилю каролінзького мінускула і пов'язав його виникнення з пошуком декоративного ефекту, що було результатом освітнього і культурного поступу, спробою економії матеріалу письма³⁴. Угорський палеограф І. Хайналь вбачав основу генези і розвитку готичного письма

²⁵ A Palaeographer's View. The selected writing of Julian Brown. – New York, 1993. – S. 55–56.

²⁶ Stiennon J. Paléographie du Moyen Âge. – Paris, 1991. – S. 125.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Perrat Ch. Paléographie médiévale / L'histoire et ses methodés (Encyclopédie de la Pléiade). – Paris, 1961. – S. 602.

³⁰ Ibidem. – S. 603.

³¹ Delitsch H. Geschichte der abendländischen Schreibschriftformen. – Leipzig, 1928. – S. 114.

³² Киселева Л. И. Школа латинской палеографии... – С. 31.

³³ Funke F. Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buches. – München; London; New York; Paris, 1992. – S. 31.

³⁴ Люблинская А. Д. Латинская палеография... – С. 95–96; Романова В. Л. Рукописная книга и готическое письмо во Франции... – С. 19.

в появі університетів, а відповідно і нової генерації людей письма³⁵, що стало можливим завдяки змінам у техніці письма³⁶. Головним центром у І. Хайналя виступає Паризький університет. З праці зрозуміло, що теренами творення нових графічних форм була Франція кінця XII ст.³⁷ Більшість тез І. Хайналя поділяла польська дослідниця Б. Кюрбісувна. Провідним мотивом її численних рецензій палеографічних досліджень було наголошування на суспільно-культурних явищах, які супроводжувалися збільшенням кількості пишучих людей, формуванням нових інтелектуальних середовищ продукування письма³⁸. Гострі й ламані форми готичного мінускула, на її думку, були б неможливими без заміни в XI ст. калама (очеретини) на пташине перо і його скісного зрізу³⁹. Час виникнення готичного письма вона відносить до кінця XI ст., прив'язуючи це явище до теренів Нормандії⁴⁰. На думку Т. Шанто, готичне письмо витворилося у Північній Франції і Фландрії на початку XI ст. і стало відображенням змін в архітектурі, а виконання такого письма стало можливим завдяки широкому “косо триманому перу”⁴¹. Ж. Жорж теж стверджує, що готичне письмо винайдене в Північній Франції, а чинники були як культурного, так і матеріального характеру⁴². До матеріальних чинників він відносить: ошадливість готичної літери у порівнянні з каролінзькою, застосування пера з пласким зрізом, яким досконаліше міг оперувати писар аби випикувати “ламані” гострокутні форми⁴³. Зрештою, автор звертає увагу на спільність традиції в архітектурі та письмі: виразні аналогії між арками склепінь і формами літер⁴⁴.

До групи *синтетичного підходу* можна віднести Ю. Шиманського, Ш. Ігуне, А. Гейштора.

Польський вчений Ю. Шиманський у своєму новому виданні підручника зі спеціальних історичних дисциплін синтезував історично-еволюційне і культурно-соціологічне бачення виникнення і розвитку готичного письма й підсумував існуючі на 2001 р. теорії його походження. На його думку, воно витворилося в писарських осередках Північної Франції наприкінці XII ст. під очевидними впливами острівного письма⁴⁵. Він заперечує впливи готичної архітектури, наголошуючи на зміні знаряддя письма,

³⁵ Hajnal I. Universities and the development of writing in the XIIth–XIIIth centuries // *Scriptorium*. – Bruxelles, 1952. – Т. VI, fasc. 2. – S. 177–184; *Ejusd.* A propos de l'enseignement de l'écriture dans les universités médiévales // *Scriptorium*. – Bruxelles, 1957. – Т. XI, fasc. 1. – S. 5, 14; *Stiennon J.* Paléographie du Moyen Âge. – S. 130; див. також: *Киселева Л. И.* Готический курсив... – С. 26.

³⁶ Hajnal I. L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales / Deuxième édition par L. Mezey. – Budapest, 1959. – S. 48; див. також: *Kürbisówna B.* Rec.: Hajnal I. L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7. Budapestini 1954, s. 187. // *Roczniki Historyczne*. – 1955/56. – Т. 22. – S. 205–212.

³⁷ Hajnal I. L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales... – S. 48.

³⁸ *Kürbisówna B.* Rozwój pisma gotyckiego // *Sprawozdania poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk*. – Poznań, 1957. – Т. XIX. – S. 251–253.

³⁹ *Ibidem*. – S. 252.

⁴⁰ *Kürbisówna B.* Rec.: *Stiennon J.* L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XI au milieu du XIII siècle. Reflet d'une civilization. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Ser. Grand in 8°, fasc. 8. Société d'Édition “Les Belles Lettres”, Paris. 1960, s. 428, 3 nlb.+355 tabl. i ilustr. // *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*. – Warszawa; Poznań, 1966. – Т. XI. – S. 151.

⁴¹ *Szanto T.* Pismo i styl / Wyd. drugie. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. – S. 44.

⁴² *Georges J.* Pismo – pamięć ludzkości. – Wrocław, 1994. – S. 92.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii / Wyd. nowe przejrzone i zmienione. – Warszawa, 2001. – S. 329. На цьому аспекті ще наприкінці XIX ст. наголосив Ч. Паолі, див.: *Paoli C.* Grundriss der lateinischen Palaeographie und der urkundenlehre. – Innsbruck, 1885. – S. 19.

враховуючи аспект заощадження часу і дорогого матеріалу письма (пергаменту)⁴⁶. Обставини виникнення і розповсюдження готичного письма він однозначно пов'язує з інтенсивним господарським життям, початками товарно-грошових відносин, розквітом міст, генезою університетів, зростаючою кількістю шкіл, поступом середньовічної латини і літератури, поширенням мистецтва письма. Але одночасно наголошує на браку досліджень про міру впливу соціальних відносин на графічні зміни письма в регіонах Західної Європи⁴⁷. Подібні погляди на процеси графічних змін і виникнення нових типів готичного письма раніше озвучив французький дослідник Ш. Ігуне, пов'язавши їх з духовним поступом, а розвиток писарських дуктів – із подіями історії: політичними, суспільно-економічними і культурними відносинами⁴⁸. Польський медієвіст і палеограф А. Гейштор вважає головною причиною появи готичного письма шкільництво і духовне життя університетів, спричинене аристотелізмом і діалектикою⁴⁹, але найголовнішим моментом було те, що генеза готики випливала з інтелектуальних засад і уявлень тогочасних архітекторів та фахових людей пера⁵⁰. Це знаходило своє відображення в експресивності, динамізмі, конструктивістській наочності і манері гострих арок, властиве однакою як архітекторам, так і писарям⁵¹. Цей процес розпочався від кінця XI ст. на теренах Нормандії та Північної Франції, а в XII ст. поширився на інші країни. Автор теж не відкидає факту змін у техніці письма, зокрема, він розширює її спектр: зміна положення аркуша, по відношенню до пишучого, з похилого на горизонтальне, калам або перо, заточене навскіс, замінило пласко заточене перо⁵². Автор також вважає слушним припущення про впливи англосаксонського письма⁵³.

1) Первинні причини виникнення готичного письма.

Від середини XI ст. в житті середньовічної людини розпочалися динамічні зміни в суспільній, культурній, релігійній, політичній, правовій і економічній сферах⁵⁴, які особливо поширилися у XII ст. і знайшли своє відображення в рецепції філософії Арістотеля, діалектики, римського права, зростанні шкільництва, появи університетів, розвитку міст. Провідне місце зайняли зміни в духовному житті, які визначали дальший поступ в інших сферах соціального і економічного життя. Наступив готичний період (період “схоластично-торгівельної” культури)⁵⁵. Тогочасна схоластика заклала підставове розуміння навколишнього світу, витворилася “готична естетика” і світоглядна канва, які стали засадничими для формування готичного мистецтва і нового типу письма. У XIII ст. схоластична філософія Бонавентури і Томи Аквінського подала засади інтелектуальної тотожності готичного вираження: письмо – архітектура – художнє мистецтво. Концепція Бонавентури про сходження ґрунтувалася на дихотомії

⁴⁶ *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii... – S. 329.

⁴⁷ *Ibidem.* – S. 329–330.

⁴⁸ *Rec.: Higonnet Ch.* L'écriture. “Que sais-je?” Le point des connaissances actuelles, t. 653, Presses Universitaires. Paris, 1955, 136 s. // *Studia Źródłoznawcze. Commentationes.* – Warszawa; Poznań, 1959. – T. IV. – S. 213. Див. також: *Куселева Л. И.* Готический курсив... – С. 16–17.

⁴⁹ *Gieysztor A.* Zarys dziejów pisma łacińskiego. – Warszawa, 1973. – S. 122.

⁵⁰ *Ibidem.* – S. 123.

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² *Ibidem.*

⁵³ *Ibidem.* – S. 124.

⁵⁴ *Heimann H.-D.* Wprowadzenie do historii średniowiecznej / Przeł. z niem. S. Kwiatkowski. – Toruń, 1999. – S. 94.

⁵⁵ *Silvestre H., Boyle L. E.* Medieval Latin Palaeography. A Bibliographical introduction. Toronto–Buffalo – London, 1984, 398 p. // *Scriptorium.* – Bruxelles, 1985. – T. XXXIX, fasc. 1. – S. 316.

вищого і нижчого світів⁵⁶. Важливим був суб'єктивний стан віруючої душі, яка виходила з нижчого світу до вищого, бо душа, яка піднімалася до верху, відчувала себе ніби невагомому, безтілесною⁵⁷. Важкий романський камінь виявився в готиці майже невагомим⁵⁸, відповідно, “готична естетика” Бонавентури сприяла утвердженню і остаточному оформленню готичного письма, спричинила інтелектуальні, мисленнєві паралелі готичних писарів – устремління до витягування літер, їх стиснення, що відповідало функції письма, яке обслуговувало Слово Боже (в окремих працях з палеографії готичне письмо називається монашим⁵⁹, адже воно витворювалося у монастирських скрипторіях). Паралель між готичною архітектурою і світобудовою ґрунтувалася на вченні Томи Аквінського⁶⁰, що продуктивно використали в університетських і церковних скрипторіях у пошуках нових графічних форм, які б адекватно відповідали тогочасній схоластичній філософії, теології та естетиці – новий світогляд вимагав витворення нових графічних форм, які б йому відповідали.

2) Наслідкові причини формування готичного письма.

Стабільна вага (товщина елементів літер) каролінзького мінускула напряду залежала від знаряддя письма – калама. Витворення готичних літерних форм вимагало вироблення нової графічної канви, співвідносної з духом епохи. Калам не мав тієї швидкості, гнучкості, аби забезпечити втілення “готичної естетики” – рельєфу, зламу елементів, звуження і витягування елементів, їх злиття⁶¹. Тому в XI ст. відбулися зміни у техніці письма – калам замінили на пташине перо, яке дозволяло поліпшити динаміку письма за рахунок його еластичності. Його швидкість і слухняність до руху пальців пишучого⁶², його потенційні можливості відповідали іннервації м'язів і сухожиль фаланг долоні пишучого, окрім того, перо було зручнішим в обробці, моделюванні писарем його заточки, надаючи літерам необхідного вигляду. Палеографи ведуть мову про скісний зріз пера, що дозволило з літер каролінзького мінускула витворити письмо нових форм, не властивих для нього. Окремі дослідники (А. Гейштор, В. Семкович) зауважили, що зріз пера був не скісний, а плаский⁶³, і зміна проходила від скісного калама чи пера до пласко заточеного пера. Але косий зріз пера відповідав новим каліграфічним вимогам не менше, ніж плаский. Пізніше, коли пройшов процес готизації, перо з пласким зрізом використовувалося для якогось конкретного різновиду готичного письма, що визначалося естетичними характеристиками форм літер⁶⁴. Зміна знаряддя письма не була одномоментним явищем. Цей процес проходив поступово – витягування літер, моделювання зламу (процес готизації) відобразив час переходу від каламу до пера при творенні нових готичних форм письма. До змін у

⁵⁶ Лосев А. Ф. Начальные стадии неоплатонической эстетики Ренессанса // Типология и периодизация культуры Возрождения. – Москва, 1978. – С. 79.

⁵⁷ Там же. – С. 78.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Leist F. Urkundenlehre. Katechismus der Diplomatik, Paläographie, Chronologie und Sphragistik. Mit sechs Tafeln Ubbildungen. – Leipzig, 1893. – S. 91; Wattenbach W. Anleitung zur Lateinischen Palaeographie. – Leipzig, 1872. – S. 41.

⁶⁰ Samsonowicz H. Pojęcie przestrzeni w mieście średniowiecznym // Problemy nauk pomocniczych historii. Materiały na III Konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii. – Katowice, 1974. – S. 7.

⁶¹ Kürbisówna B. Rozwój pisma gotyckiego... – S. 252.

⁶² Люблинская А. Д. Латинская палеография... – С. 31.

⁶³ Gieysztor A. Zarys dziejów pisma łacińskiego... – S. 123.

⁶⁴ Semkowicz W. Paleografia łacińska... – S. 64.

техніці письма польський дослідник А. Гейштор додавав зміну положення матеріалу письма по відношенню до пишучої людини: з похилого на горизонтальне⁶⁵. Можливо така практика і мала місце, але аналіз середньовічної іконографії показує протилежне – матеріал письма, на якому писар пише готичним письмом все таки розміщений з нахилом до нього, а не горизонтально (кінець XII ст. – Орозій, що пише⁶⁶; перша чверть XIII ст. – біс і ангел, які пишуть⁶⁷; кінець XIII ст. – двоє клериків, які пишуть під диктандо⁶⁸; друга половина XIV ст. – Св. Ієронім, який пише⁶⁹; перша чверть XV ст. – святий, що пише⁷⁰; XV ст. – монах у скрипторії за письмом⁷¹). Також однією з наслідкових причин формування готичного письма називають його економність стосовно матеріалу письма – пергаменту, адже, на думку представників Санкт-Петербурзької школи, у період формування готичного письма існувала проблема його дефіциту. Як головний аргумент наводять факт наявності у той час палімпсестів. Цілком можливо, що наявність палімпсестів і є свідченням браку пергаменту, але це не було суттєвим чинником генези готичного письма (в розумінні потреби заощаджувати). Адже на момент появи готики (XI ст.) провідними осередками письма були чернечі скрипторії й канцелярії церковних та світських можновладців. Решта населення була неписьменна, тобто, сумнівно, щоб проблема нестачі пергаменту постала так гостро. А практика палімпсестів швидше є свідченням турботи чернечих орденів про втасмичення знань чи “безбожних ідей” античних авторів. Така середньовічна книжкова традиція увійшла до сучасної книжкової і кінематографічної продукції, зокрема до роману “Ім’я троянди” медієвіста, історика середньовічної філософії, письменника-семіотика У. Еко.

3) Графічні прототипи готичного письма.

Майже всі дослідники готичного письма сходяться у розумінні графічної основи, з якої воно витворилося, або ведуть мову про нього як про різновид каролінзького мінускула⁷². Внаслідок суспільних ціннісно-культурних переорієнтацій XI ст. каролінзький мінускул, який усіх задовольняв простотою виконання, естетикою і розбірливістю⁷³, починає трансформуватися – літери поступово починають ламатися і витягуватися, ущільнюватися (пізніше зливаються), хоча графічні традиції каролінзького мінускула зникають поступово, аналогічно поступовій його готизації⁷⁴. Ще до появи готичної архітектури, яка більш унаочнила готичну динаміку та експресію, прискорила домінацію та тріумф готичних форм на письмі, писарям-копіїстам були потрібні зразки форм літер, в яких можна було би втілити розуміння світобудови, його дихотомії. У міру розвитку готичних форм розвивалося й готичне письмо, досягнувши своїх випрацюваних, яскравих форм уже в залежності від нуртів готичної архітектури.

⁶⁵ *Semkowicz W. Paleografia łacińska...* – S. 123.

⁶⁶ Див. ілюстрації в: *Ratkowska P. Oroszusz w rysunku saskim z końca XII w. // Studia Źródłoznawcze. Commentationes.* – Warszawa, 1990. – S. 4, 20.

⁶⁷ *Guriewicz A. Kultura i społeczeństwo średniowiecznej Europy.* – Warszawa, 1997. – S. 269.

⁶⁸ *Amejsenowa Z. Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej.* – Wrocław; Kraków, 1958. – S. 74.

⁶⁹ *Ibidem.* – S. 90.

⁷⁰ *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce / Oprac. D. Kamolowa, K. Muszyńska.* – Warszawa, 1988. – 492 s.

⁷¹ *Guriewicz A. Kultura i społeczeństwo średniowiecznej Europy...* – S. 267.

⁷² Італійський палеограф Дж. Ченчетті веде мову про цілісний, нерозривний каролінзько-готичний період в історії письма, див.: *Cencetti G. Paleografia Latina.* – Roma, 1978. – S. 28.

⁷³ *Люблинская А. Д. Латинская палеография...* – С. 92.

⁷⁴ *Романова В. Л. Рукописная книга и готическое письмо во Франции...* – С. 6.

саксонський⁷⁹ й ірландський мінускул, результатом чого було формування зубчастого каліграфічного готичного письма, яке дещо різнилося від взірців з інших регіонів⁸⁰. В Італії взірцем стало беневентанське письмо, морфологічну структуру якого творчо адаптували для готичної ротунди, що зауважили ще П. Леманн і Й. Кірхнер⁸¹. Спільна морфологія помітна в літерах: *m, n, q, s* (факельне); в ранній ротунді редукована несуча вертикальна вісь, яка в беневентанському письмі дещо видовжена донизу (див. табл. 1); у формах окремих літер ротунди плавно згладжено товсті ламані елементи беневентанського письма: *d*, зі скісною вертикаллю вліво, *i, c*. Північно-італійське (ломбардське) письмо XI ст. має спільну морфологічну канву із текстурою з подвійним зламом⁸². В Іспанії процес виворення готичного мінускула проходить невимушено і не з такою силою⁸³. Можливо, тому в іспанській палеографії домінувала думка, що готичне письмо з'явилося тут у кінці XII, а особливо у XIII ст.⁸⁴ Сучасні дослідження довели, що появу готичного письма в Іспанії можна датувати 30-ми роками XII ст.⁸⁵

Порівняймо англосаксонський мінускул VIII ст. і каролінзько-готичне письмо XII ст. (див. табл. 1):

<i>Англосаксонський мінускул</i>	<i>Каролінзько-готичне письмо</i>
1) тенденція до стиснення та вертикалізації літер, витягування вверх;	1) тенденція до стиснення та вертикалізації літер, витягування вверх;
2) тенденція до скошених, гострокутних елементів в літерах <i>h, l, n, u</i> ;	2) тенденція до скошених, гострокутних елементів в літерах <i>h, l, n, u</i> ;
3) півовал літери <i>a</i> загострений доверху, витягнуте факельне <i>s</i> , ромбовидне <i>o</i> ;	3) півовал літери <i>a</i> загострений доверху, витягнуте факельне <i>s</i> , ромбовидне <i>o</i> ;
4) несуча вертикаль літери <i>t</i> вигнута і не виходить за горизонтальну перетинку.	4) несуча вертикаль літери <i>t</i> пряма і не виходить за горизонтальну перетинку.

З порівняльного аналізу випливає, що морфологія і дукт англосаксонського мінускула й каролінзько-готичного письма перебувають у тісному генетичному зв'язку, а тісні зв'язки Корбійського скрипторію північно-східної Галлії VII–VIII ст. з англосаксонськими скрипторіями⁸⁶ лише підтверджують нашу тезу про взорування готичних форм на англосаксонський мінускул.

У тісному зв'язку з англосаксонським мінускулом перебуває ірландський, оскільки як перший, так і другий належать до т. зв. острівного письма. Щоб з'ясувати, чи є між ними зв'язок, порівняймо ірландський мінускул і ранньоготичне письмо (див. табл. 1):

⁷⁹ Chatelain E. Paléographie des classiques Latins. – Paris, 1884–1892. – S. 13, pl. CXXXVIII.

⁸⁰ Cencetti G. Paleografia Latina... – S. 127.

⁸¹ Foerster H. Abriss... – S. 181.

⁸² Chatelain E. Paléographie des classiques Latins... – S. 13, pl. XLIX; S. 5, pl. XVII.

⁸³ Cencetti G. Paleografia Latina... – S. 129.

⁸⁴ Gimeno Blay F. M. De scriptura gotica. Algunos Ejemplos a proposito de sus inicios en la peninsula Ibérica // Scriptorium. – Bruxelles, 1993. – T. XLVII, 2. – S. 118.

⁸⁵ Ibidem. – S. 125.

⁸⁶ Люблинская А. Д. Латинская палеография... – С. 81.

<i>Ірландський мінускул</i>	<i>Ранньоготичне письмо</i>
1) стиснення і витягування літер; 2) тенденція до зламу; 3) скісні кутасті елементи: b, d, i, m, n, u; 4) ламана літера e з <i>незавершеним</i> півовалом; 5) ромбовидне o .	1) стиснення і витягування літер; 2) тенденція до зламу; 3) скісні кутасті елементи: b, d, i, m, n, u; 4) ламана літера e із <i>завершеним</i> півовалом; 5) ромбовидне o .

Генетичний взаємозв'язок ірландського мінускула з ранньоготичним письмом є очевидним. Більше того, ірландці мали колосальний вплив у Європі, оскільки саме за їх ініціативою були засновані три відомі європейські скрипторії – Франції (Луксейський), Італії (Боббіо) і Швейцарії (Санкт-Галлен)⁸⁷.

4) Хронологія і географія генези готичного письма.

Чеський палеограф Ї. Пражак цілком слушно вказував на різнобій хронології у датуванні виникнення готичного письма: до XI ст.; кінець XI ст.; до XII або до кінця XIII ст.⁸⁸ Більшість палеографів відносить появу готичного письма до XII ст., хоча готизація почалася з 20-х років XI ст. і завершилася у 80-х роках появою ранньоготичного письма. На сьогодні найгрунтовнішим дослідженням проблеми появи готичного письма є робота російської дослідниці Т. В. Луїзової⁸⁹. Її висновки знаходять підтвердження при дослідженні публікованого джерельного матеріалу. Аналізуючи факсимільну підбірку латинського письма Е. Шательона, можна простежити чітку появу готичного письма уже в XI ст.⁹⁰ А у XII ст. готичне письмо вже набрало власних йому рис⁹¹.

Географія генези готичного письма теж не дістала єдиного і усталеного погляду, хоча й містила багато точок дотику. Більшість палеографів однозначно виділяють терени Північної Франції (сім гіпотез), інші – Північну Францію і Фландрію (дві гіпотези), ще інші – Північну Францію і Нормандію, Англію і Північну Францію (одна гіпотеза), Нормандію (одна гіпотеза). Можна твердити, що усі версії стосовно регіону, звідки найімовірніше походить готичне письмо, мають право на існування і визнання. Потрібно пам'ятати, що каролінзький мінускул мав нерівномірне поширення по регіонах Західної Європи⁹². Його поширення якраз ідентично накладалося на територію, де в XI ст. почало формуватися готичне письмо. Наприклад на теренах Італії ще на межі XI–XII ст. в рукописах міг вживатися пізній каролінзький мінускул, який, однак, переживав процес готизації у формах окремих літер⁹³.

⁸⁷ *Добиаш-Рождественская О. А.* Культура западноевропейского средневековья. Научное наследие. – Москва, 1987. – С. 189.

⁸⁸ *Pražak J.* Návoslovi knižních písem v českých zemích, I. 11–13 století // Studie o rukopisech. – Praha, 1965. – Т. 4. – С. 17.

⁸⁹ *Луизова Т. В.* Об исторических условиях возникновения готического письма... – С. 269–286.

⁹⁰ *Chatelain E.* Paléographie des classiques Latins. – S. 27, pl. CXCIV; S. 13, pl. XLVII; S. 26, pl. LXXXVI.

⁹¹ Див.: “Acte de donation” 1151 p. – письмо з чітко вираженим зломом літер: *Prou M.* Nouveau recueil de facsimiles d'écritures du XII au XVII siècle. – Paris, 1896. – Pl. III.

⁹² *Малов В. Н.* Исследования по латинской палеографии в СССР в 1940-х – 1970-х годах // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. – Москва, 1974. – С. 275.

⁹³ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, відділ рукописних, стародруківаних та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Ркс. 1535 III (Miscellanea Sancti Ambrosii). – 85 арк.

За незначними відмінностями географія походження готичного письма бачиться майже ідентично. Проте найраніше процес готизації каролінзького мінускула розпочався з теренів Північної Франції, де дуже стійкими були традиції ірландських скрипторіїв, а також тут у XII ст. зосереджувалося найбільше центрів інтелектуального життя: центри традиційної монастирської культури (Ле Бек, Сен-Віктор, Сент-Женев'єв, Лоб, Жамблу, Сен-Трон, Вольсор, Сент-Юбер), центри монастирської літератури (Фекан, Сен-Дені, Стаvlo, Везеле), міські єпископські школи (Тур, Шартр, Орлеан, Париж, Лан, Реймс, Турне, Лъж)⁹⁴.

В історіографії з латинської палеографії проблема походження готичного письма завжди була і є однією з найдискусійніших. При вивченні готичного книжкового письма, готичних курсивів канцелярій неможливо оминати цю тему, оскільки формування класичних рис готичного письма завершується у XIII–XIV ст. Уважний і скрупульозний аналіз провідних концепцій походження готичного письма привів нас до думки, що жоден підхід не може вважатися задовільним, за частковим винятком синтетичного. Припускаємо, що найбільш продуктивним може бути комплексний аналіз усіх факторів: соціально-економічних, культурних, техніко-фізіологічних.

Поза сумнівом, графічною основою виникнення готичного письма був каролінзький мінускул. Але графічними прототипами, на основі яких відбувалося моделювання нового типу письма, стали окремі національні типи латинського письма: острівне (англосаксонський й ірландський мінускул), беневентанське і північно-італійське (ломбардське). Перехід від каролінзького мінускула до готичного письма розпочався в першій половині XI ст. і завершився у XII ст. Цей процес проходив нерівномірно по регіонах Західної Європи. Найшвидше і найпослідовніше він протікав на теренах Північної Франції, Фландрії, Англії та Німеччини, повільніше – на землях Італії та Іспанії.

THE PROBLEM OF THE GOTHIC SCRIPT ORIGIN

Mykola ILKIV-SVYDNYTSKYI

*Ivan Franko National University of Lviv, Library,
17, Drahomanov Str., Lviv, 79601, Ukraine, tel. (032)2613597*

The author has analysed and systematised the available hypotheses of the origin of Gothic script in Western European and Russian historiography, and has also provided his view concerning this problem, as the question of origin is important to clarify the local peculiarities, schools and traditions in the further graphic evolution of this type of Latin script.

Key words: Gothic script, lettre ronde, graphic transformation.

Стаття надійшла до редколегії 16.05.2008

Прийнята до друку 21.05.2008

⁹⁴ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовікового запада / Пер. с фр. – Москва, 1992. – С. 345 (Карта № 42).